

MAGYARORSZÁG A NEMZETKÖZI KÖRNYEZETPOLITIKÁBAN AZ ÉGHAJLAT ÉS A BIOLÓGIAI SOKFÉLESÉG VÉDELME

Boda Zsolt

(tudományos főmunkatárs, MTA PTI)

Bella Györgyi

(tudományos munkatárs, KTI SZIE)

Pató Zsuzsanna

(tudományos munkatárs, REKK, BCE)

ÖSSZEFOGLALÓ

Hogyan születnek a kormányzati döntések? Miért teszi azt a kormányzat, amit? Tanulmányunk tulajdonképpen ezen alapkérdésekből indul ki, konkretizálva azt a nemzetközi környezetpolitika területére. Empirikus vizsgálatot végeztünk annak elemzésére, hogy milyen motívumok, tényezők hatására döntött úgy a magyar kormányzat, hogy részt vesz – és éppen olyan módon vesz részt, ahogy tette – az éghajlatváltozási és biodiverzitási rezsim munkájában. A lehetséges magyarázatok közül a racionális döntési modellel szemben elsősorban a szociológiai-intézményi elméletek bizonyultak relevánsabbnak a kormányzati magatartás megértése szempontjából. A legfontosabb tényezők között hazánk külpolitikai orientációja, a szimbolikus politizálás, a tudásközösségek befolyása, valamint az egyén szerepe említhető.

KULCSSZAVAK ■ közpolitika ■ környezetpolitika ■ nemzetközi rezsimok
■ éghajlatváltozás ■ biodiverzitás

Miért vesznek részt az államok a nemzetközi környezeti együttműködésben? Miért és hogyan vesz részt Magyarország az éghajlatvédelmi és a biológiai sokféleség megőrzését szolgáló nemzetközi együttműködési rendszerben (rezsimban)? Írásunk erre a két kérdésre igyekszik válasszal szolgálni. Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy kis országgént nincs sok választásunk: azt kell tennünk, amit a nagyhatalmak vagy a számunkra fontos stratégiai partnerek – például az EU – tesznek. A feltevés – mint látni fogjuk – nem is megalapozatlan. Azonban nem következik belőle az, hogy hazánknak pontosan milyen módon kellene részt vennie a nemzetközi környezeti együttműködési rend-

szerekben, vagy hogy miért kellene többet tennie annál, hogy fenntartsa a kooperatív részvétel látszatát. Ne felejtjük el, hogy a klímavédelmi és a biológiai sokféleség védelmét szolgáló egyezmény is a kilencvenes évek elején jött létre, akkor, amikor Magyarország igen komoly gazdasági válságtól és a politikai átalakulással járó társadalmi, jogi, intézményi problémáktól szenvedett. Ilyen körülmények között a nemzetközi környezetpolitikai aktivitás minimuma sem feltétlenül evidens.

Az írás első részében azokat a lehetséges magyarázatokat (tudományos elméleteket) tekintjük át, amelyek szóba jöhetnek egy állam nemzetközi szerepvállalásának megértése során. A következő két fejezet a klímapolitika és a biodiverzitási politika elemzését tartalmazza. A kutatás során interjúzáson alapuló empirikus elemzést végeztünk. A klíma témájában 24, a biodiverzitásában 10 félig strukturált, személyes interjú készült egy előre meghatározott interjúfonalnak megfelelően, amelytől természetesen szükség esetén eltértünk. Az interjúk többségének hanganyagait digitálisan rögzítettük és a feldolgozás során legépeltük, néhány esetben erre nem volt mód. A megkérdezetteket három érintett csoportból választottuk ki. Interjúk készültek az államigazgatásban és a természetvédelem területén, illetve a nemzetközi egyezmények hazai implementálásáért dolgozó érintettekkel; a környezetvédelem területén működő jelentős hazai civil szervezetek, valamint az üzleti szféra néhány képviselőjével; illetve tudósokkal, kutatókkal. Néhány kérdés tisztázása érdekében továbbá elektronikus levélben kerestünk meg szakértőket. További információforrásként szolgáltak a téma szempontjából releváns hazai és nemzetközi közpolitikai dokumentumok, jogszabályok.¹

A NEMZETKÖZI REZSIMEK ÉS A KORMÁNYZATI POLITIKÁK: ELMÉLETI KERET

A nemzetközi környezetvédelmi rezsimek és a nemzeti politikák közötti kapcsolatról különböző kutatási kérdések tehetők fel. A legáltalánosabb szinten a kérdés az, hogy honnan erednek az innovatív (vagy nem annyira innovatív, ám praktikus) környezetpolitikai megoldások.

A két karakterisztikus álláspont közül az egyik a rezsimekre helyezi a hangsúlyt: a „vertikális intézményesülés” (Biermann–Dingwerth, 2004) modellje szerint a nemzetközi együttműködés különböző intézményei nagy mértékben magyarázzák azt, hogy az egyes államok milyen környezetpolitikákat alkalmaznak. Ehhez a megközelítéshez kapcsolódik a nemzetközi rezsimek hatásosságának a vizsgálata, amely arra kíváncsi, hogy a nemzeti környezetpolitikák mennyiben és mennyire változtak a rezsimek hatására, és mennyiben mozdítják elő a rezsimek célját. A „horizontális diffúzió” (Biermann–Dingwerth, 2004) elmélete szerint a környezetpolitikai kezdeményezések kezdettől fogva és

továbbra is az egyes államoktól jönnek, amelyek alapvetően a belső (politikai, ökológiai stb.) tényezők miatt kénytelenek zöld intézményi és technológiai innovációkat kieszelni. Az államok azután igyekeznek meggyőzni a többieket is arról, hogy kövessék az általuk kitalált megoldásokat. A nemzetközi rezsimek, tárgyalások és intézmények tehát az államok eszközei arra, hogy a környezetpolitikai javaslatokat terjesszék.

Eme megközelítésen belül például vizsgálható az, hogy egy adott ország környezetpolitikai céljait mennyiben sikerült előmozdítani a nemzetközi rezsimekben való részvétellel. Ha úgy tetszik, itt a nemzeti környezetpolitika a „független változó”, és a nemzetközi rezsim a „függő változó”. Mondani sem kell, hogy ennek a megközelítésnek elsősorban azon országok esetében van relevanciája, amelyek egyrészt kiforrott és autonóm környezetpolitikai célokkal, elképzelésekkel rendelkeznek, másrészt képesek is valamennyire a nemzetközi politikában is érvényesíteni érdekeiket/céljaikat. Skjaereth (2004) Norvégiára alkalmazza ezt a megközelítést.

Mi a kutatásnak azt az irányát követtük, amelyet persze ugyancsak kijelöltek már előttünk, és amely az államok nemzetközi rezsimekben való részvételének okaira, motivációjára és módozataira kérdez rá. A kérdés tehát a következő: miért vesz részt Magyarország az éghajlatváltozás problémájával foglalkozó rezsimben és a biológiai sokféleség megőrzését célzó rezsimben? Melyek azok a társadalmi vagy politikai tényezők, amelyek a részvételtől szóló döntést elősegítették, illetve meghatározták a részvétel konkrét részleteit?

Az 1. táblázat a szóba jöhető elméleteket két dimenzió mentén foglalja össze. Az egyik dimenzió a nemzetközi vagy hazai tényezőket tartalmazza, hiszen a nemzetközi politika tudományának egyik klasszikus kérdése, hogy az államok viselkedését és a nemzetközi politika történéseit mennyiben határozza meg maga a nemzetközi rendszer, annak struktúrája, hatalmi viszonyai, és mennyiben az egyes államok sajátos érdekei és/vagy belpolitikai viszonyai. Mi tehát az elemzés releváns szintje: a nemzetközi rendszer vagy az államok; és ez utóbbi esetben nem kell-e még mélyebbre menni az intézmények, az egyének szintjére, amely végső soron az államok viselkedését meghatározza.

A táblázat másik dimenziója a szóba jöhető társadalomtudományi elméletek jellegére utal. Ugyanis nem csupán a nemzetközi politika tudományának, hanem a társadalomtudományoknak általában klasszikus kérdése, hogy az aktorok magatartása magyarázható-e racionális önérdékkövető motívumok alapján (miként a közgazdasági ihletésű modellek és a racionális választások iskolája tanítja), avagy vegyes motivációból és az önérdéken kívül egyéb pszichológiai, szociológiai vagy intézményi meghatározottságból érdemes-e kiindulni.

A közgazdasági ihletésű racionális választás elmélete a módszertani individualizmusból indul ki, és úgy gondolja, a társadalom történései megmagyarázhatóak a racionális önérdék alapján cselekvő egyének döntései alapján. A közgazdaságtanban klasszikusan az egyén a döntéshozó, de ez az „individ-

uum” lehet vállalat, szervezet, vagy – a nemzetközi politikában – az állam. Ez nagyon erős modell (abban az értelemben, hogy erős előfeltevésekre épít és erős – adott esetben kvantitatív – következtetésekre vezethet), ugyanakkor nagyon nagy a hatása, befolyása is, ezért talán érdemes külön kezelni. A racionális önérdékkövetés a nemzetközi politikában klasszikusan az államok hatalmának növelését, illetve általánosabban szólva a „nemzeti érdek” következetes képviselését jelenti. A „nemzeti érdek” politológiai megközelítésben jelentheti a szociológiailag/politikailag megkonstruálódó közös érdeket is, amely az érdekcsoportok küzdelméből/megegyezéséből alakul ki. A racionális megközelítésben azonban nem erről van szó, hanem a közgazdaságtani módszertan alapján kiszámolható eredményről. A „közpolitika közgazdasági modellje” alatt pontosan ezt értjük. Paradigmatikus esete a környezetgazdaságtan, amely hajlandó számszerűsíteni mondjuk egy nemzeti park létrehozásának hasznait és költségeit. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy vannak, akik szerint megmondható, hogy mit kell tennie egy államnak egy környezeti rezsim kapcsán.

A másik halmazt nevezhetjük szociológiaiainak, amely azt mondja, hogy különböző társadalmi tényezők (mozgalmak, intézmények, a termelődő tudás, a kultúra stb.) állnak a megmagyarázandó jelenségek mögött. Ezen tényezők és a megmagyarázandó jelenségek között csak sztochasztikus, valószínűségi kapcsolat tételvezhető, mutatható ki, de sokszor még az sem kvantifikálható. Hogyan számszerűsíthetnénk pl. az episztémikus közösségek hatását a rezsimekre? Ebben a halmazban sokféle elmélet és módszertan megfér egymás mellett: közös bennük, hogy nem a racionális választás alapfeltevéseire építenek. Lehetne persze különbséget tenni ezen a csoporton belül is, pl. (klasszikus) szociológiai elméletek; intézményi/politikai elméletek; antropológiai/kulturális elméletek stb., de ezzel erősen bonyolódna a képlet. Az egyszerűség kedvéért a táblázatban általános értelemben szociológiai megközelítésnek neveztünk minden olyan elméletet, amely nem a döntéshozó racionalitásából, hanem egyéb társadalmi, intézményi, politikai tényezőkből indul ki.

Pató (2006) e két dimenzió (nemzetközi/hazai, illetve racionális/szociológiai) alapján helyezi el azokat az elméleteket, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy megmagyarázzák a magyar közpolitika részvételét a globális éghajlatvédelmi rezsimben. Az 1. táblázatban tehát követjük eljárását, azonban az elméleteket tőle némileg eltérő módon csoportosítjuk, illetve a lehetséges elméleti megközelítések körét is bővítjük.

1. táblázat. Az elméletek áttekintése

	Racionális, haszonmaximalizáló döntéshozatali modell	Szociológiai Magyarázatok
Hazai tényezők	„Nemzeti érdek” (realizmus, illetve a közpolitika közgazdasági modellje)	Érdekérvényesítés: a lobbisoportok és társadalmi szervezetek Bürokratikus politika, a közpolitika intézményi meghatározottsága Az egyén szerepe (champion, leader) A tudomány szerepe: hazai episztemikus közösségek és a közpolitika/tudomány kapcsolat A közvélemény nyomása és a közvéleményt befolyásoló tényezők: média, társadalmi mozgalmak
Nemzetközi rendszer	Játékelméleti modellek Hegemón elmélet (neorealizmus) Kormányközi alku, „issue-linkage”	Transznacionális hálózatok, globális civil társadalom Episztemikus közösségek (nemzetközi tudáshálózatok) Imitáció, tanulás és normakövetés a nemzetközi politikában (konstruktivizmus)

Tekintsük át röviden a fenti elméleteket.

A racionális haszonmaximalizáló döntési modellek

„Nemzeti érdek”: realizmus, illetve a közpolitika közgazdasági modellje

A nemzetközi kapcsolatok legősibb elmélete az, amit modern változata alapján realizmusnak szokás nevezni. Eszerint az államok racionálisan, a hatalommaximalizációs stratégiák és a nemzeti érdek mentén cselekednek. Nemzetközi rendszer tulajdonképpen nincs is, Morgenthau klasszikus metaforája szerint az államok biliárdgolyókként ütköznek egymással a hatalmi törekvéseiktől vezérelve. Ez azt is jelenti, hogy az állam egységes cselekvőként jelenik meg, a nemzeti érdek problémamentesen megfogalmazható. A realista megközelítéssel tehát jól harmonizálnak azok az utóbbi évtizedekben népszerűvé vált modellek, amelyek a racionális döntések elméletéből indulnak ki, és az államot olyan stratégiai cselekvőnek tekintik, amely a nemzetközi tárgyalások során is a várható költségeket és hasznokat összevetve dönt a nemzetközi együttműködés mellett vagy ellen.

Sprinz és Vaahoranta (1994) a költség-haszon számítás logikája szerint alakította ki modelljét, amelyet az ózonkárosító anyagok kivonásáról rendelkező,

illetve a savas esőt okozó légszennyező anyagok csökkentéséről szóló egyezményekre (és ezek tárgyalásaira) alkalmazott. A modell feltevéseit a valóság tényei nagymértékben igazolják. A szerzők azt igyekeznek bizonyítani, hogy minden egyéb szofisztikált hipotézissel szemben az egyszerű érdekalapú megközelítés képes a legjobban magyarázni vagy előre jelezni azt, hogy az államok támogatnak-e vagy sem egy adott környezetvédelmi egyezményt. Eljárásuk azt is bizonyítani látszik, hogy az államok – vagy legalábbis a demokratikus államok – voltaképpen racionális döntéshozónak tekinthetők, hiszen képesek feldolgozni egy nemzetközi egyezmény végrehajtásából fakadó környezetvédelmi költségek és az ökológiai sebezhetőség meglehetősen komplex információit, és ez alapján az adott politikai közösség érdekeinek megfelelő döntést hozni.

Játékelméleti modellek

Az előbbihez képest pusztán annyi a különbség, hogy nem önálló döntéshozókat (államokat) vesz alapul, hanem azt a nyilvánvaló tényt is, hogy a nemzetközi viszonyokban más, az előfeltevések szerint ugyancsak racionális hatalommaximalizáló döntéshozók is vannak. A végeredmény pedig stratégiai játékban alakul ki (lásd Oye, 1986; Arce–Sandler, 2001). Attól függően, hogy az éppen szóban forgó ügy hogyan strukturálódik (hány szereplő van, milyen a preferenciák eloszlása, melyek a szóba jöhető alternatívák és milyen ezeknek a kifizetési mátrixa stb.), nagyon különböző eredményekre juthatunk. A játékelméleti modellek alkalmazhatóságát erősen szűkíti a jelentős információigény: szükség van az összes szereplő preferenciáinak és a várható kimeneteknek az ismeretére.

Hegemón elmélet (neorealizmus)

Az elmélet újabb, neorealistának nevezett változata annyiban tér el a klasszikus realizmustól, amennyiben az anarchia mint rendező elv mellett figyelmet fordít a hatalomnak a rendszert alkotó egységek – mindenekelőtt a nagyhatalmak – közötti megoszlására is. A nemzetközi együttműködés a realisták szerint törékeny valami, hiszen csak addig áll fenn, ameddig az egyes államok nemzeti érdekei ezt kívánják, avagy ameddig valamilyen hatalmi egyensúly alátámasztja. A neorealista megközelítés ezért kitüntetett szerepet tulajdonít a *nagyhatalomnak*: a nemzetközi rezsimek kialakulását és fennmaradását alapvetően a hegemón hatalom ilyen irányú törekvéséhez köti, azaz amennyiben a meghatározó hatalom fellép vagy a nagyhatalmak közösen fellépnek valamilyen közös cél érdekében, annyiban jó esély van rá, hogy az meg is valósul. A hegemón akaratával szemben azonban igazából nincs esélye a nemzetközi

politikai kooperációnak. A hegemon hatalom bukása vagy meggyengülése viszont a nemzetközi rendszer átstrukturálódását jelenti, és ez a nemzetközi együttműködés addigi formáinak a felbomlásával is jár.

Kormányközi alku, ügyek összekapcsolása

A valóságban a nemzetközi tárgyalások sokkal összetettebb módon zajlanak, mintsem közgazdasági számítások alapján mechanikusan előre lehetne jelezni egy ország tárgyalási stratégiáját, vagy – játékelméleti modellekkel – az önérdékkövető aktorok stratégiája nyomán előálló lehetséges kimeneteket. Jellemző például a különböző ügyek összekapcsolódása, hiszen a környezeti kérdések általában rövid úton például gazdaságiakhoz vezetnek.

Ez a megközelítés tehát továbbra is racionális, önérdékkövető aktornak tekinti az államot, azonban a játékelméleti megközelítéssel szemben nem gondolja, hogy a kifizetések rögzítettek lennének. A tárgyalásokkal, a más ügyekben kapott engedményekkel már érdemes lehet részt venni egy olyan egyezményben is, amely önmagában nem sok haszonnal kecsegtet.

Szociológiai magyarázatok

Érdekérvényesítés, társadalmi mozgalmak

A közpolitikai folyamat különböző pontjain számos társadalmi szereplő igyekszik beavatkozni a közpolitika-csinálásba, a probléma meghatározásától kezdve a megoldások kidolgozásán keresztül a megvalósítás stádiumáig. Hill (1997) három fő csoportot különböztet meg: a politikai pártokat, a nyomásgyakorló csoportokat és az adminisztrációt (bürokráciát). A legutolsóról külön szólnunk. A pártokat viszont nem vettük fel külön a táblázatunkba: azt feltételeztük, hogy a magyar politikai pártoknak nem volt markáns pozíciójuk a globális környezeti rezsimekkel kapcsolatban, és éppen ezért nem is gyakoroltak meghatározó befolyást a környezeti diplomáciára.²

A nyomásgyakorló csoportokon belül meg lehet különböztetni két kategóriát: a hagyományos értelemben vett érdekcsoportokat (pl. különböző gazdasági szereplők lobbija), és azokat a társadalmi mozgalmakat, amelyek a környezetvédő, „zöld” értékek és ideológiák nevében cselekednek. Úgy véljük azonban, hogy a társadalmi mozgalmak is nyomásgyakorló csoportokként foghatók fel, amelyek igyekeznek befolyásolni a kormányzati politikákat, és így a hagyományos lobbicsoportok mellé rakhatók.³

Bürokratikus politika, a közpolitika intézményi meghatározottsága

A közpolitikai javaslatok előkészítése, majd a politikák megvalósítása a kormányzati adminisztrációhoz kötődik, érdemes tehát tekintetbe venni azt a potenciális hatást, amelyet egyrészt a bürokrácia működése, másrészt az adminisztráció intézményi struktúrája (döntéshozatali eljárások, hatáskörök, alá- és fölérendeltségek, a zöld tárca és a környezetvédelmi intézmények ereje stb.) gyakorol a közpolitikára.

Az egyén szerepe (champion, change agent)

A szociológiai magyarázatok közül sajátos helyet foglal el az, amelyik az egyén, a „bajnok” szerepét hangsúlyozza. A szervezetelméletben „bajnoknak” (*champion, change agent*) egy adott szervezeti változás kezdeményezőjét, illetve legelkötelezettebb hívét nevezik, azt, aki az esetleg jelentős szervezeti ellenállással szemben is képviseli az ügyet. Miközben a szervezetelmélet és a szervezetszociológia kimerítően foglalkozik a bajnok szerepével, figyelemre méltó, hogy a közpolitika-tudomány, vagy a közigazgatástan elhanyagolja ezt a problematikát. Az egyén azonban, ha megjelenik egyáltalán ezen elemzésekben, akkor is inkább mint problémák forrása, az intézményi működés akadályja. A bajnokproblematika azonban éppen az egyén pozitív, dinamizáló szerepét hangsúlyozza. A tökéletlen intézményi működés körülményei közepette felértékelődik az egyéni teljesítmény szerepe. Azt feltételeztük, hogy azonosíthatunk az apparátusban olyan személyeket, akik fontos szerepet játszottak abban, ahogyan hazánk bekapcsolódott, részt vett, működött a nemzetközi környezeti rezsimek munkájában.

A tudomány szerepe: hazai episztemikus közösségek és a közpolitika-tudomány kapcsolata

Dunleavy és O’Leary (1987) is elemezte, hogy a nagyfokú szakmai tudást feltételező ügyeknél – különösen azoknál, amelyek disztributív hatása csekély, így a politikusok fokozott érdeklődésére sem tartanak számot – a téma specialistái, a szakértők hajlamosak átvenni a probléma meghatározása és megoldása feletti ellenőrzést. Ezeket a szakértői köröket nevezte Dunleavy és O’Leary (1987) közpolitikai közösségnek. A koncepció némi hasonlóságot mutat a Peter Haas nevéhez köthető episztemikus közösség fogalmával (vö. Haas, 1992), azzal a különbséggel, hogy Haas kifejezetten a nemzetközi rezsimek létrejöttében szerepet játszó tudományos, szakértői, tudásgeneráló és problémameghatározó hálózatokról beszélt.

*A közvélemény nyomása és a közvéleményt befolyásoló tényezők:
média, társadalmi mozgalmak*

A közpolitikai folyamatokra nyilvánvalóan hatással van az, hogy a közvélemény hogyan viszonyul az adott kérdéshez. A közvélemény egyrészt a politika közvetítésével is hatást gyakorolhat a közpolitikára, másrészt közvetlen módon is befolyásolhatja annak agendáját, problémaérzékenységét. Más lehet például az adminisztráció nyitottsága a különböző nyomásgyakorló csoportok, például zöld szervezetek követelésére akkor, ha azok a közvéleményt erősen foglalkoztató ügyben lépnek fel.

Kutatásunkban nem tértünk ki a közvélemény és a média elemzésére. Azt feltételeztük, hogy az éghajlat és a biológiai sokféleség ügyében a közvélemény és a média nem gyakorolt jelentős nyomást a közpolitikára. Az éghajlatváltozás ügye ugyan a közelmúltban jelentős figyelmet kapott a médiában is, ez azonban egészen a legutóbbi időig nem volt jellemző. Tóth L. Ferenc kutatása is ezt támasztja alá (Tóth–Hizsnyik, 2001).

Imitáció, tanulás és normakövetés a nemzetközi politikában (konstruktivizmus)

A konstruktivista megközelítés szerint a nemzetközi politika szereplői közös értelmezéseket és értékeléseket állítanak elő a fennálló helyzetről, és a közösen kidolgozott normák szimbolikus erővel bírnak. Ha tehát meg akarjuk érteni az államok magatartását a nemzetközi politikában, akkor nem annyira az (amúgy is konstruált, és előzetesen semmiképpen sem adott) érdekeiket kell górcső alá vennünk, mint inkább azt a szimbolikus univerzumot, amelyben cselekednek, és amely nagy mértékben megszabja, mi helyes és mi nem (vö. Ruggie, 1998).

March (2006) azt hangsúlyozza, hogy a döntéshozatal során elsősorban identitásokat választunk: azt határozzuk meg, hogy kik vagyunk, kiknek látjuk magunkat. Az államok és az azokat képviselő politikusok is valamilyen önmagukról alkotott képnak igyekeznek megfelelni, avagy ezt közvetíteni magukról akkor, amikor a nemzetközi kapcsolatokban ilyen vagy olyan álláspontot képviselnek. A közép- és kelet-európai országokban viszont az EU-hoz való viszony vált szimbolikusán telítetté: az európai, az európaiság a fejlődés metaforáivá váltak (Pató, 2006: 37).

Transznacionális hálózatok, globális civil társadalom

Az utóbbi évtizedek fejleménye, hogy a civil szervezetek nemzetközi hálózatokat hoznak létre, és egyre hatékonyabban képesek befolyásolni a nemzetközi

szervezetek vagy akár az államok politikáját is. A „globális civil társadalom” kifejezés erre a realitásra utal. A globális civil társadalom egyre nagyobb szerepet játszik a nemzetközi környezetpolitika befolyásolásában is: egyezményeket javasolnak vagy dolgoznak ki; bekapcsolódnak a tárgyalásokba; és részt vesznek a végrehajtásban, az ellenőrzésben is (lásd Boda, 2004: 10. fejt.).

Episztemikus közösségek (nemzetközi tudáshálózatok)

Fentebb már utaltunk a közpolitikai közösségek vagy episztemikus közösségek fogalmára. Itt érdemes újra kiemelni, hogy a Peter Haas által bevezetett fogalom (Haas, 1992) kifejezetten a nemzetközi tudáshálózatokra utal.

A lehetséges magyarázatok természetesen nem kizárólagosak – ez különösen igaz az általunk szociológiai nevezett magyarázatokra. Több tényező együtt működhet, és nehéz lehet pontosan meghatározni, hogy melyiknek mekkora volt a tényleges befolyása. Nem is tettünk kísérletet arra, hogy mondjuk százalékos arányokat rendeljünk az egyes hatások mellé. Arra voltunk kíváncsiak, hogy melyek azok a tényezők, amelyek egyáltalán valamilyen szerepet játszottak, és a legfontosabb aktorok észlelése szerint valós befolyással bírtak az eseményekre.

„KÖVESD A CÉLCSOPORTOT”: MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELE AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁSI EGYÜTTMŰKÖDÉSSEN

Magyarország – az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye (1992) és a hozzá kapcsolódó Kiotói Jegyzőkönyv (1997) részeseként – a nemzetközi éghajlatvédelmi együttműködés teljes jogú tagja. Résztételének mikéntjét különböző szereplők és intézmények befolyásolták, mely mögött azonban külpolitikai megfontolások álltak. Ezek jelentették a szereplők motivációjának alapját és határozták be mozgásterüket.

A Keretegyezmény tárgyalása

Az egyezmény megszületése egybeesett a szocialista tábor feloszlásával és Magyarország, a többi keleti államhoz hasonlóan modern, felelős független államként fogalmazhatta újra helyzetét a nemzetközi közösségen belül. Az új identitás kialakítása jellemezte – különösen a de jure függetlenedő országok esetében – a felszólalások nagy részét is a Keretegyezmény tárgyalása során.

A függetlenség azonban csak egy részét jelentette ennek az új helyzetnek, a fejlettségi szint szerinti besorolás kérdése sokkal komolyabb és explicit kérdést jelentett, melynek hatása máig tetten érhető a nemzetközi környezeti egyezményekben: „az átmeneti gazdaságú országok dilemmája, hogy nem is »fejlődőek«, de a strukturális problémáik miatt nem tekinthetőek »fejletteknek« sem” (Avalle, 1994: 145). A közép- és kelet-európai (KKE) országok kategorikusan elutasították a fejlődő országok pénzügyi támogatását azok nehéz gazdasági helyzetére hivatkozva, hiszen maguk is támogatást kapnak a fejlett államoktól multilaterális (Global Environmental Facility – ENSZ, Phare – EU) és kétoldalú megállapodások keretében. Másrészt a „fejlett” országokkal karöltve vállalták a 2000-ig szóló üvegházgáz-kibocsátás stabilizációjára irányuló célt, vagyis a konferenciát, illetve a rezsimet azóta is meghatározó Észak-Dél ellentétben az előbbiekhöz csatlakoztak.

A turbulens gazdasági és politikai időszakban a magyar részvétel mögött elsősorban maga a részvétel szimbolikus értéke és az államigazgatás néhány elkötelezett tagja állt, nem pedig bármiféle hazai társadalmi elvárás. Magyarország részt vett az 1980-as években rendezett éghajlatvédelmi konferenciákon, azonban ezt semmilyen hazai intézkedés nem követte (Tóth–Hizsnyik, 2001). A majdani Riói Konferencia ötletének pozitív nemzetközi fogadtatása és az előkészületek megkezdése újabb lökést adott a hazai politikának. Ahogy egyik interjúalanyunk, egy minisztériumi tisztviselő fogalmazott: „bár Magyarország korábban is részt vett a nemzetközi környezeti együttműködésben, a konferencia megszervezéséről szóló ENSZ-döntés után ennek szükségessége sokkal hangsúlyosabb lett... és fel sem merült, hogy ne vegyünk részt az előkészületekben”. Mindez egybeesett az önálló környezetvédelmi minisztérium megalakulásával (1988), mely ilyen kérdésekkel erősíthette kormányzaton belüli pozícióját (lásd: bürokratikus politika). A hazai társadalmi csoportok és a gazdasági átalakulásra koncentráló ipari lobbis nem foglalkozott ezzel a kérdéssel, a civil szervezetek elsősorban ismeretterjesztést végeztek a riói felkészülés céljából kiosztott kormányzati támogatásokból.

A magyar meteorológustársadalom korán felismerte a kérdés fontosságát, az első hazai cikk 1973-ban jelent meg, a Magyar Meteorológiai Szolgálatban pedig modellezési munkák kezdődtek 1984-től kezdve az éghajlatváltozási osztály keretein belül. A szűken értelmezett természettudományos elemzések mellett megjelentek a probléma kezelésének kérdései is. Az OMSZ részt vett a Nemzetközi Meteorológiai Szolgálat (World Meteorological Service) programjaiban és az MTA már 1979-ben felhívta a figyelmet egy nemzeti éghajlatvédelmi program szükségességére (Czelnai, 1995). A Riói részvétetről született kormányzati döntéssel egyetemben összefoglalásra kerültek az éghajlatváltozás magyar tudományos eredményei (Faragó–Iványi et al., 1990; 1991). Mindez a hazai és nemzetközi episztemikus közösségek szerepére mutat rá.

A meglehetősen aktív magyar részvételben továbbá fontos szerepet játszott, hogy az Országos Meteorológia Szolgálatától a környezetvédelmi minisztériumba átigazolt szakemberek felelős pozícióba kerültek. (Lásd az egyén szerepét elméleti keretünkben.) A személyi folytonosság és a téma iránti elkötelezettség az ország politikai súlyán felüli elismertséget hozott a nemzetközi tárgyalásokon.

Kibocsátási forgatókönyvek

A Holland Elnökség alatt, 1991 második felében a holland környezetvédelmi miniszter Budapestre látogatott azzal a céllal, hogy legalább politikai nyilatkozatot elérjen a magyar kormánytól arról, hogy egyetért az EK stabilizációs javaslatával és képviseli a kibocsátás-csökkentés céljának az Egyezménybe való bekerülését.⁴ A holland kormány által felajánlott és finanszírozott kutatás közvetett céljául vállaltan Magyarországnak „a nemzetközi szinten a többi európai ország viszonylatában” képviselt álláspontja kialakítását jelölte meg (Rijberman–Faragó et al., 1994: 8). A magyar szakértők által készített első becslések 1990-es alapszintet tekintetve kiindulásnak arra jutottak, hogy a gazdasági növekedés függvényében nem biztosított az alapszint alatti kibocsátás 2000-ben. További elemzésre azonban már nem ezt, hanem egy korábbi – 1985 és 1987 átlaga – alapszintet használtak arra hivatkozva, hogy a gazdasági recesszió utáni, 1990-es szint nem tükrözi híven a historikus kibocsátási szintet. Ennek megfelelően a gazdasági fejlődés ütemétől és a kapacitásbővítéstől függetlenül az alapszinthez képest mindenképp alacsonyabb lesz a 2000-es kibocsátás. A holland szakértők ennél még tovább léptek azzal, hogy a túlságosan konzervatívnak tartott becsléseket újramodellezték, és a paraméterek realisabb értékeit alkalmazva (alacsonyabb energaintenzitású gazdasági szerkezetet és energiahatékonyság-javulást feltételezve) készített alternatív forgatókönyvek azt mutatják, hogy az 1985–87 átlagos kibocsátást jó eséllyel 2010-re sem fogja Magyarország túlszárnyalni. Az Európai Közösségek 2000-re szóló vállalását pedig teljes biztonsággal átveheti Magyarország, hiszen az kibocsátáscsökkentési intézkedések, vagyis költség nélkül teljesíthető.

A már deklaráltan az Európai Közösséghez csatlakozni kívánó Magyarország felé tehát nem nyílt politikai felkérés érkezett az EK álláspontjának támogatására, hanem a tudóstársadalom mobilizálásával igyekezett meggyőzni erről, méghozzá a kormány számára legfontosabb feltétel – a költségmentes részvétel – tudományos megalapozásával. Bár hazai szakértők is részt vettek a munkában, mégsem tekinthetjük ezt egyszerűen két ország epiztemikus közösségei közötti autonóm együttműködésnek, hiszen a holland kormány megbízásából dolgoztak explicit céllal: kidolgozni a magyar tárgyalási pozíciót.

A Jegyzőkönyv tárgyalása

A kötelező kibocsátáscsökkentési célokat tartalmazó Kiotói Jegyzőkönyv (1997) tárgyalásai már Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának folyamával egyidejűleg zajlottak.⁵ Az egyes tárgyalási kérdések tekintetében a magyar álláspont az Unióét követte, esetlegesen a közvetlen magyar érdekek ellenében is. Az EU a tárgyalások motorjának tekintette magát és ehhez elvárta a jelölt országok támogatását is, jellemzően az USA ellenében. Míg a KKE országok Rióban együttesen harcolták ki a sajátságos helyzetüket a rezsimben, a Jegyzőkönyv tárgyalásai során fokozatosan két csoportra oszlottak külpolitikai irányultságuk és gazdasági érdekeik alapján. A tagjelölt államok vagy már kezdetben az Unióéval megegyező álláspontot képviseltek, vagy a tárgyalások során igazodtak ahhoz annak ellenére, hogy az EU meglehetősen aszimmetrikus egyeztetési rendszert alkalmazott (nem egyeztetett, hanem utasított). A másik csoportot Oroszország és Ukrajna alkotta, akik az USA fő szövetségeseivé váltak, hiszen az általa erőltetett nemzetközi kibocsátáskereskedelemben a két egykori nagykibocsátó szolgáltathatja a megvehető egységeket.

Az átmeneti gazdaságú országok legtöbbször például támogatta az USA álláspontját, hogy ne legyenek kötelezően bevezetendő kibocsátáscsökkentő intézkedések (Yamin, 1998). Azt javasolták, hogy a Felek egy intézkedési „menüt” fogadjanak el, amiből az egyes országok szabadon választhatnak (FCCC/AGBM/1997/Misc.1). Oroszország egy külön KKE-független javasolt, ami csak technikai és tudományos intézkedéseket írt volna elő ezeknek az országoknak (FCCC/AGBM/1996/Misc.1). Magyarország egyetlen KKE-országgént már 1996-ban az EU-javaslat mellé állt.⁶ Az EU-társult országok álláspontja azonban a tárgyalások során módosult, és 1997-ben már tartalmilag az EU javaslatával gyakorlatilag azonos, de saját álláspontot nyújtottak be (Yamin, 1998). A kötelező intézkedések támogatása a társult országok saját érdekének egyébként ellentmond, hiszen a már formálódó csökkentési célokat a 1990 előtti alapszint választása miatt láthatóan teljesíteni tudják minden beavatkozás nélkül, amik viszont minden esetben – politikai – költséggel járnak. Vagyis úgy tűnik, hogy hazánk rövid- és középtávú érdekeivel szemben az EU-állásponttal való azonosulás szimbolikus és közvetett hasznai mellett döntött.

Az EU ragaszkodott hozzá, hogy csak a hazai intézkedések kiegészítői lehessenek a rugalmassági mechanizmusok.⁷ Ebben a társult országok is támogatták. Magyarország nyíltan megerősítette az Uniót valamely százalékos korlát bevezetésében. Bár a mechanizmusokból minden KKE-ország bevételre számíthatott, egyedül Lengyelország (a társultak között a legnagyobb kibocsátási tartalékkal rendelkező ország) tartott ki különutas véleménye mellett (FCCC/CP/1998/Misc.7).

A végrehajtás

A nemzetközi rezsimek létrehozása és folyamatos alakítása országok és egyéb, nemzetközi szinten tevékenykedő szervezetek megegyezésének terméke, a vállalt kötelezettségek végrehajtása azonban elsősorban nemzeti hatáskör. Bár Magyarországon korábban is létezett klímapolitika, azonban a 2005. január elsején hatályba lépett uniós kibocsátáskereskedelmi rendszer mobilizálta először igazán a hazai – kormányzati és civil – szereplőket.⁸ Az EU belső kibocsátáskereskedelmi rendszerének kötelező bevezetése, illetve az együttes-végrehajtás-projektek iránti erős külföldi befektetői nyomás miatt indult meg a szabályozási munka. A legfontosabb intézményi előrelépést a Kiotó Tárcaközi Bizottság 2003. áprilisi létrehozása jelentette, melynek mandátuma egyrészt az együttesvégrehajtás-projektek befogadásának eldöntése, másrészt a 2003-ban elfogadott és kötelezően végrehajtandó uniós kibocsátáskereskedelmi rendszer kialakítása.⁹ A Bizottság elnökségén – a megszokott gyakorlattól eltérően – két tárca, a környezetvédelmi és a gazdasági államtitkárai osztoznak. Ez jól jelzi, hogy mihelyest a gazdasági szereplők közvetlen érintettjeivé válnak a környezetvédelmi ügynek, a gazdasági szakapparátus is komoly beleszólást igényel a szabályozás kialakításába. A bizottság ülésén részt vesz a civil szervezetek képviselője is. Mindkét minisztériumban ekkor külön (2-3 fős) osztályt hoznak létre.

Az EU kereskedelmi rendszerében szereplő vállalatok a tagországok környezeti céljainak (a kiotói célhoz is igazítva) megfelelő mértékű kibocsátási egységet kapnak ingyen, mellyel az adott kereskedelmi időszakban fedezniük kell a kibocsátásaikat. A többletet – szervezett közösségi piacokon – eladhatják bármelyik, az EU területén működő más résztvevő vállalatnak. A piaci módszer eredőjeként a közösségi aggregát csökkentés a lehető legolcsóbban valósul meg. A kibocsátási egység (*allowance*) olyan termék, mely könnyen alakít ki egységes, nagy likviditású piacokat. Jelenleg 5 európai tőzsde forgalmaz CO₂ kibocsátási egységeket.¹⁰ A rendszer 5 szektor vállalatait tartalmazza, melyek az EU összes CO₂ kibocsátásának 40%-kát képviselik, elsősorban a legnagyobb kibocsátó energiatermelő cégeket (Lesi-Pál, 2004).

A vállalatok szempontjából a rendszer legfontosabb eleme a kibocsátási egységek kezdeti kiosztása, melyről az adott tagállam dönt. Mind elméleti, mind gyakorlati szinten két kérdésben kell dönteni: mennyit és hogyan osszon szét az állam. A Direktíva alapján a túlallokálást a Bizottság állami támogatásnak tekinti, azonban – mint az azóta kiderült – több ország sikeresen osztott szét a 2005-ös valós kibocsátást fedező mennyiségnél többet. A teljes kiosztott mennyiség meghatározása jellemzően politikai döntés, és nem közgazdasági optimalizáció alapján történik. Ahogy az egyik vállalati interjúalanyunk fogalmazott, a magyar vállalatok „csak 1998-2000 tájékán érezték szükségesnek,

hogy kövessék a nemzetközi rezsिम döntéseit, mikor egyértelművé vált, hogy hatással lesz az üzletmenetre”. Ekkor is elsősorban mint üzleti lehetőséget tekintették, hiszen az együttes végrehajtás keretén belül megvalósított beruházáshoz az állam áttételesen támogatást nyújt. Az uniós kereskedelemi rendszer bevezetése azonban ezt háttérbe szorította, és az érdekelt 5 ipari szektor figyelmének célpontjává a kezdeti kiosztás vált.

Egy egyetemi kutatócsoport által a környezetvédelmi minisztérium felkérésére készített, az 5 érintett szektorra kiterjedő CO₂-prognózis 2004 júniusa és decembere között számos módosításon esett át, és ezzel párhuzamosan változott a Nemzeti Kiosztási Terv tervezete is. A gazdasági minisztérium a számított kibocsátások „bővítését” bizonyos előrejelzési paraméterek megváltoztatásával érte el, így a környezetvédelmi minisztérium mint megrendelő több körben módosította a modell egyes bemeneti paramétereit, melynek értékei egyre inkább irreálissá váltak. A valós kibocsátási adatok tükrében kiderül, hogy minden szektor több kvótát kapott, mint amennyit kibocsátott. A felesleges kvótát állami támogatásként értelmezve, ez összesen 33 milliárd forintot jelent, melyből legtöbbit (12 milliárd forintot) a villamosenergia-szektor kapott (Mezősi, 2007).

Magyarország a nemzetközi klímapolitikában: összefoglalás

Milyen tényezők alakították Magyarország részvételét ebben a nemzetközi rezsimben? A kérdésből adódik az első – talán nem meglepő – megállapításunk, miszerint *nem vezethető vissza egyetlen tényezőre*. Az államok viselkedését magyarázó elméleti irodalom is túllépett már a rivális, vagyis egymást kölcsönösen kizáró magyarázatok feltételezésén. Az empiria feldolgozásában igen hatékony, de kimenetelében meddőnek bizonyult elméleti vita helyett ma a figyelem az egyes tényezők magyarázó erejének feltételrendszerére, valamint azok kölcsönhatásaira irányul (Underdal, 2000).

Második megállapításunk, hogy a *szociológiai megközelítések sokkal inkább tűnnek alkalmasnak a részvétel és végrehajtás mikéntjének magyarázatára*. Az ökológiai sebezhetőség és az elhárítási költségek eredőjeként konstruálódó ‘nemzeti érdek’ elegáns, ám meglehetősen nehezen tesztelhető modell. Az éghajlatváltozás tekintetében ez különösen érvényes, hiszen átfogó költség-haszon elemzés készíteni igen komoly tudományos kihívás. Magyarországon sem készült ilyen elemzés, amely ezen elmélet szerint az ország tárgyalási pozícióját definiálná.

Magyarországnak a klímarezsimben való részvételét alapvetően határozta és határozza meg ma is általános külpolitikai orientációja. A rezsим kezdetén ez elsősorban az általánosan vett nemzetek közösségéhez való kapcsolat újraértelmezését

jelentette, később pedig egyre inkább vált meghatározóvá az Európai Közösségekhez, illetve az Európai Unióhoz fűződő elkötelezettség.

A szociológia megközelítések által felvetett tényezők (lobbicsoportok, minisztériumok, egyének és tudósok) fontosságát alátámasztják a kutatás eredményei. A fontosság persze erősen relatív fogalom, és mint ilyen könnyen kikezdhető és nehezen védhető. Mindenesetre számos esetben tetten érhető ezen csoportok hatása. Kevésbé markánsan jelent meg a globális és hazai civil társadalom szerepe, ami a 2000-es évek elején jórészt a benyújtott együttesvégrehajtás-projektek környezeti hatásosságának figyelemmel kísérését jelentette, ma pedig a készülő kormányzati dokumentumok (pl. éghajlatváltozási stratégia) véleményezésében és lakossági kampányokban merül ki. A média nagyon későn kezdett el a kérdéssel foglalkozni, manapság azonban igazi divattéma, de csekély politikaalakító szereppel, hiszen eddig semmi jel nem mutat arra, hogy befolyásolná a szavazók preferenciáit. A klasszikus értelemben vett (nemzetközi) episztemikus közösségek befolyása is igen közvetett: a magyar klímapolitikában – ha egyáltalán – akkor inkább a hazai tudósközösségek vettek részt. Ez átvezet minket a harmadik megállapításunkra, miszerint *a kezdetben egyértelműen meghatározó nemzetközi rendszer mellett a végrehajtási szakasz kezdetén – 2000 körül – a magyar szereplők is fontossá válnak.*

A rezsim korai szakaszában elsősorban a hazai meteorológusok munkája került közvetlen kapcsolatba a politikával a riói konferenciára való felkészülés során. A kérdésnek a kormányzati szférába való átkerülését és fennmaradását segítette az Országos Meteorológiai Szolgálatól ebben az időben a környezetvédelmi minisztériumba átigazolt, és nemzetközi szinten az országot képviselő szakemberek elkötelezettsége is. A magyar közpolitika alacsony szintű intézményesülése (pl. pontos mandátum nélküli delegáció) meglehetősen nagy teret hagy a tárgyalást vezető személynek, ami megfigyelhető volt a klímaügyben is. Az uniós szintű kibocsátáskereskedelmet megalapozó Nemzeti Kiosztási Terv kialakítása során ismét előtérbe kerültek a politikától független tudósok és mint láttuk a kormányzat mindent megtett kiosztáspolitikai döntésének tudományosként való megjelenítéséért. Az államot ekkor azonban már nemcsak a környezeti tárca jelentette, hiszen a gazdasági minisztérium komoly szerepet követelt és kapott ebben a kérdésben. A két hivatal eltérő mandátumából fakadó eltérő álláspontja eredőjeként alakult ki a végleges kiosztás. Ebben „redisztribúciós hajszában” vált igazán meghatározó tényezővé az ipari lobb, mely a rendszer hatálya alá tartozó 5 iparág képviselőiből áll, és amely jelentős (mintegy 33 milliárd forint értékű) sikert könyvelhetett el az első NKT tárgyalása során. Így lett az éghajlatváltozás tudományos kérdésből vállalati szintű gazdasági kérdéssé.

MAGYARORSZÁG ÉS A BIOLÓGIAI SOKFÉLESÉG VÉDELME

A biodiverzitás, azaz a genetikai sokféleség, a fajok, a fajták és az ökológiai rendszerek sokféleségének megőrzése a környezetpolitika egyik régi problémája. Riasztó tény, hogy a bolygón élő fajok száma csökken. Az elmúlt néhány száz év során a fajkihalás üteme az emberiségnek köszönhetően ezerszeresére emelkedett a földtörténet tipikus átlagához képest. Az emberi tevékenység felgyorsítja a fajkihalás ütemét, mivel kiterjedt módon használja a fajokat, kivágja az esőerdőket, szennyezi a környezetet, fragmentálja az élőhelyeket.

A biológiai anyagok terén a Föld egyetlen országa sem önellátó. A természeti erőforrások határokon átnyúló kiaknázása globális szinten koordinált választ igényelt, ezért szükségessé vált a biodiverzitás ügyének globális kormányzása. A nemzetközi biodiverzitási rezsím alapja az 1993-óta hatályos Biológiai Sokféleség Egyezmény (Egyezmény, 1995). A rezsím a biológiai sokféleség megőrzésén túl a biodiverzitás komponenseinek fenntartható használatával, és a genetikai erőforrások hasznosításából származó előnyök igazságos és méltányos megosztásával, a genetikai erőforrásokhoz, a biotechnológiához való hozzájutással is foglalkozik. Jelenleg 190 részese van az Egyezménynek (168-an írták alá) és 143 részese a Cartagena Jegyzőkönyvnek (103 aláíró). A Biológiai Sokféleség Egyezmény, habár a címe erre nem utal, egy keretegyezmény. Az Egyezmény a nemzetközi kooperáció folyamata és a nemzeti bevezetés érdekében létrehozott egy globális struktúrát, amely három központi elven alapul:

1. nemzeti implementáció;
2. más egyezményekkel, szervezetekkel való kooperáció;
3. részes felek egyezmény utáni megegyezése és jogilag kötelező protokollok és nem kötelező programok működtetése.

A Biológiai Sokféleség Egyezmény megerősítő okiratát a Magyar Köztársaság 1994. február 24-én helyezte letétbe az ENSZ Főtitkáránál. A törvényi kihirdetés a Klíma Egyezménnyel együtt 1995-ben volt.

A biodiverzitás védelme Magyarországon

A Biológiai Sokféleség Egyezményhez (Egyezmény) való csatlakozásunknak többféle oka lehetett. A részvételi döntés valószínűleg nem racionális választás alapján, a költségek és hasznok számszerűsítése és mérlegelése után született. A kutatásunk során, nem sikerült ugyanis erre vonatkozó elemzésre, vizsgálatra lelnünk. Az, hogy pontosan mit kell teljesíteni Magyarországnak a nemzetközi biodiverzitás-védelmi rezsím alapvető céljainak előmozdítására, csak később, a Nemzeti Biodiverzitási Stratégia kidolgozásakor vált világossá. Ugyanakkor

már a csatlakozásunk pillanatában látszott, hogy az Egyezmény adminisztratív megvalósításának költségei (a jelentési kötelezettségek ellátása) nem lesznek túl magasak, és az interjúink során az is kiderült, hogy a döntéshozók fejében élt (és még most is jelen van) az a feltételezés, hogy a hazai természetvédelem jól teljesít, tehát különösebb pluszintézkedések bevezetése nélkül is képesek leszünk megfelelni az elvárásoknak.

Az Egyezmény adminisztrációs költségeinek alacsonyan tartására való törekvés megmutatkozik abban, hogy a hazai implementációval kapcsolatos összes feladat, többek között a tárgyalásokon való részvétel, a jelentések összeállításának kötelezettsége, a jogszabályok véleményezése és még sok egyéb egy ember feladata lett. Kevés számú magyar vett és vesz részt azokon a nemzetközi egyeztetéseken, a Részes Felek Konferenciáján, ahol a rezsim további alakítása folyik. A nemzetközi egyezményekkel kapcsolatos teendők koordinálására önálló, Nemzetközi Természetvédelmi Egyezmények Osztálya a környezetvédelmi tárcán belül csak később jött létre. 2007-ben pedig az Európai közösségi jogi és koordinációs főosztály alá került a Biodiverzitás osztály, amely most ellátja a koordinációt. Az intézményes természetvédelem eddigi teljesítményéről az interjúalanyok többsége pozitívan nyilatkozott, az államigazgatásban dolgozó megkérdezettek olyan jelzőket használtak, mint: „Európában a legjobb”; „abszolút jól működik”. Az elmúlt 50 évre visszagondolva a hatékony területi védelmi rendszer kialakítását elősegítette az, hogy „egy fehér asztalnál el lehetett dönteni, hogy ez védett és az nem, nem kellett megvásárolni”.

Politikai tényezők közül fontos kiemelni a nemzetközi folyamatok és fejlemények környezetpolitikai diplomáciára gyakorolt hatásait. A 70-es évektől kezdődően Magyarország is bekapcsolódott a nemzetközi környezetvédelmi együttműködésbe, különböző környezetvédelmi szervezetek, hálózatok, programok tevékenységébe. A 90-es évektől a nemzetközi környezetvédelemben való bekapcsolódásunk mérlegelésekor kitüntetett szerepe lett annak a törekvésnek, hogy mielőbb csatlakozhassunk az euroatlanti integrációs szervezetekhez (Faragó–Nagy, 2005). Magyarország 1990. november 6-a óta tagja az Európa Tanácsnak, melyhez huszonegyediként, a közép-kelet-európai régióból elsőként csatlakozott.

A társadalmi mozgalmak nyomásgyakorló szerepéről kevés evidenciát találtunk, jóllehet az Egyezmény előkészítési folyamatában megalakított nemzeti bizottság részben civil képviselőkből állt. A bizottság munkáját nagyrészt átvevő Fenntarthatón Fejlődési Bizottság két civil képviselőjét a zöld mozgalom országos találkozóin, demokratikus módon választják meg. A Nemzeti Biodiverzitás Stratégia és Akcióprogram kidolgozásában számos civil és tudományos szakértő is részt vehetett.

A kutatás keretei nem tették lehetővé, hogy mélyebb szisztematikus szervezetszociológiai vizsgálatot végezzünk, az egyéni aktorok rezsimformáló szerepének vizsgálatára. Az interjúk során azonban több olyan momentum

került elő, amely azt támasztja alá, hogy egy-egy egyén dinamizáló szerepe fontos tényezője a hazai biodiverzitás-politikának, és annak, hogy hazánk bekapcsolódott a nemzetközi biodiverzitási rezsim működésébe. Az egyéni teljesítmény szerepének felértékelődése valószínűleg az Egyezmény hazai „intézményesülésének” kiforrottságával magyarázható. A 90-es években az Egyezményhez kapcsolódó feladatok egy ember, dr. Nechay Gábor kezében futottak össze. Ő vett részt a nemzetközi tárgyalásokon, képviselte Közép- és Kelet-Európát alelnökként a Riói Egyezmény Tudományos, Technológiai és Technikai Tanácsadó Testületében 1995 és 1998 között, de egyéb természetvédelmi feladatai mellett a hazai implementáció megvalósítása is az ő felelőssége lett. Az Egyezmény hazai megvalósításához szükséges adminisztratív háttér, emberi erőforrás mennyisége korlátos volt, ezért az egyéni elkötelezettség, belső készítés ellenére is sok feladat esetén felmerülhetett egyéni kapacitáskorlát.

A hazai természet értékes voltával kapcsolatos szakértői tudás szerepet játszik a védelmi rezsim formálódásában. A „politikai” tudásgenerálásban néhány, a témával foglalkozó, elismert hazai szakértő véleménye jelenik meg, a tudomány és a politika interfészének kiépített és folyamatosan működő intézménye nem létezik hazánkban. A magyar Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer kiépítése 1997 óta folyik, azonban ennek eredményire kevésbé hivatkoznak a politikai dokumentumok.

Tudományos konszenzus van arról, hogy a hazai élővilág nagyon gazdag és érzékeny, azonban a hazai biodiverzitás változásának trendjével kapcsolatban eltérő álláspontokkal is találkozhatunk. A hazai tudományos közösségek diskurzusában többször is megjelenik, hogy a Kárpát-medence a biológiai sokféleség szempontjából különleges jelentőségű terület, régiónk az egyik biológiai „forrópont” (Horváth–Kovács–Láng et al., 2003), biodiverzitási „hot-spot” Európában (lásd például Baquero–Tellería, 2001). Ezek a megállapítások a közpolitikai dokumentumokban is fellelhetők. Annak megítélése, hogy a biodiverzitás állapota miként alakul, nem egyértelmű. A tudományos közösség egyik képviselője szerint: „Az Európai Unió szempontjából veszélyeztetett élőhelyek és fajok egy jelentős része a szakértők szerint Magyarországon viszonylag gyakran tekinthető. Ezek az élőhelyek adott esetben valóban jelentős állományokkal bírnak, azonban állapotuk, természetességük – helyesebben: degradáltságuk, illetve fajszegénységük – gyakran aggasztó mértékű” (Bartha, 2000). A veszélyeztettség növekedéséről számol be Bartha a magyarországi veszélyeztetett fa- és cserjefajok több mint 50%-ánál, összehasonlítva a 10 évvel korábbi állapottal. Az államigazgatásban dolgozó egyik interjúalanyunk a fajszintű biodiverzitás állapotát értékelve azt nyilatkozta, hogy „Magyarországon nem csökken a biodiverzitás, nincs az, hogy kipusztulnak a fajok, ott még nem tartunk. [...] Az világtendencia, hogy nagyon gyakori fajok mennyisége csökken, nem tűnnek el, csak kisebb létszámúak az állományok.” Ezzel szemben az egyik NGO-szakértő álláspontja szerint „ami látszik az az,

hogy vészesen csökken [a biodiverzitás], és Magyarországon most rettentő módon le fog csökkenni 2007–2013 között [...], jelentősen fog csökkenni a táji sokféleség, a helyi kötődés a kultúrában már most drasztikusan csökken [...] a rendszerváltás óta és nagyon sok szempontból szerintem.”

Azzal, hogy az Európai Unió önállóan is részesévé vált a Biológiai Sokféleség Egyezménynek az Egyezmény hazai megvalósításában is fontos hajtóerő lett. „Mivel prioritás minden uniós feladat Magyarországon, ezért az ott született döntések nálunk is hangsúlyosabbak” – összegezte az egyik államigazgatásban dolgozó szakértő. Az EU sokat segít az ágazati integrációban is.” Mivel a biodiverzitás-védelem megjelenik számos fontos EU-szintű politikai dokumentumban, és témája a bizottsági tanácskozásoknak, így a környezetvédelmi tárcaán kívül más tárca miniszterei és kiküldött tárgyalói találkoznak az Egyezményben foglalt elvárásokkal. A biodiverzitás-védelem ágazati integrációjának megvalósítását segíti még az is, hogy az egyezménnyel kapcsolatos uniós szintű tárgyalásokra kidolgozott magyar álláspontokat hazai tárcaközi bizottság (EKTB) is megtárgyalja.

A biodiverzitás hazai rezsímjének hatásosságáról átfogó elemzés eddig nem készült. Az Egyezmény hazai megvalósításának monitorozása a Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer kiépítésére korlátozódik, és nem terjed ki az Egyezményből fakadó célrendszer megvalósításának vizsgálatára.

A hazai biodiverzitás-rezsim kialakítása és megvalósítása a kormányzati adminisztrációhoz kötődik, annak intézményi struktúrája jelentős hatást gyakorol rá. Az Egyezmény aláírása után az ezzel kapcsolatos feladatok a természetvédelem felelősségi körébe kerültek. A természetvédelem politikai ereje meghatározó jelentőségű abban, hogy mennyiben képes hatásos rezsím létrejönni, mennyiben képes a biodiverzitás-védelmi rezsím elérni alapvető céljait. Úgy tűnik, hogy a rezsím gazdájaként a környezetvédelmi tárcaának nincs kellő politikai ereje ahhoz, hogy a többi szektor tevékenységét is érintő a Biológiai Sokféleség Megőrzéséről szóló Nemzeti Stratégiát és Cselekvési Tervet elfogadtassa, és az a jelenleginél magasabb szintű politikai dokumentummá váljon. A védelmi szemlélet érvényesítése tehát a gazdaság és a társadalom működésének különböző szektoraiban nem kellőképp valósul meg.

ÖSSZEFOGLALÁS: MAGYARORSZÁG ÉS A BIODIVERZITÁS VÉDELME

A biodiverzitási rezsimhez való csatlakozásról szóló döntés esetében is fontosabbnak tűnnek a társadalmi, politikai tényezők, mint az állam racionális érdekkövetése. A multilaterális környezetvédelmi egyezményekhez és biodiverzitás-védelmi rezsimhez való csatlakozás diplomáciai „haszna”, hogy elősegítette a nyugati blokkhoz való közeledésünket, emellett lehetőséget jelentett új technológiák megismerésére, hazai alkalmazására.

Jól nyomon követhető, hogy – ha a nemzetközi rezsimhez való csatlakozásban nem is – de az állami politika befolyásolásában, a védelemi rezsim későbbi formálódásában fontos szerepe van a civileknek, a hazai civil szervezetek együttműködéseinek (pl. Natura2000 munkacsoport) és a civil szervezetek nemzetközi hálózatainak. A biológiai sokféleség védelmének – a környezetvédő szervezeteken kívül – nincsen erős lobbija hazánkban. A biodiverzitás ügye nem kapott akkora publicitást itthon, mint például a klímaváltozás, és részben ennek is köszönhető, hogy azok a társadalmi szereplők sem kellően szervezettek, amelyeknek érdekében állhatna a helyi faj-, fajta- és ökoszisztéma-gazdagság fönntartása.

A hazai biodiverzitás-politikában néhány egyén dinamizáló szerepe is fontos tényező volt, ami a közpolitikai intézményesültség viszonylag alacsony fokával magyarázható. A formalizált, bürokratikus működésmód tökéletlensége a hazai közpolitikával kapcsolatban újra és újra felmerülő megállapítás, esetünkben azonban arról is szó lehet, hogy egy viszonylag új, szokatlan, a hagyományos környezetpolitikai területek közül legfeljebb a természetvédelemhez (de ahhoz is csak tökéletlenül) köthető téma kereste a helyét. Ebben a szituációban néhány, a téma iránt lelkesedést mutató minisztériumi tisztviselő magatartása valóban meghatározó lehetett.

A hazai természet értékes voltával kapcsolatos szakértői tudás szerepet játszik a védelmi rezsim formálódásában. A „politikai” tudásgenerálásban néhány, a témával foglalkozó, elismert hazai szakértő véleménye jelenik meg, a tudomány és a politika interfészének kiépített és folyamatosan működő intézménye nem létezik hazánkban.

A hazai biodiverzitás-rezsim kialakítása és megvalósítása a kormányzati adminisztrációhoz kötődik, annak intézményi struktúrája jelentős hatást gyakorol rá. Úgy tűnik, hogy a rezsim gazdájaként a környezetvédelmi tárcaának nincs kellő politikai ereje ahhoz, hogy a többi gazdasági és kormányzati szektor tevékenységét is érintő közpolitikai dokumentumot elfogadtassa.

Az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat követően az Unió követelmény-rendszer és a tagországokkal való együttműködés jelenti a legmarkánsabb nemzetközi hatást az egyezmény hazai megvalósítására. A természetvédelem ágazati és társadalmi kapcsolódásaira, és intézményrendszerre is hatást gyakorol az EU, segíti az egyezmény procedurális folyamatát, az ágazati integrációt. Az Európai Unió több stratégiai dokumentumban meghatározta, hogy az európai közösségnek és a tagországoknak milyen beavatkozásokat kellene tenni a biológiai sokféleség védelmére. A két legfontosabb stratégiai anyag: a Közösségi Biodiverzitási Stratégia (COM [1998] 42 végleges) és az ehhez kapcsolódó 4 szektorális akcióterv, illetve *Az ökoszisztéma-szolgáltatások fenntartása az emberi jólét érdekében* című anyag (COM [2006] 216 végleges), valamint annak melléklete. Amíg a 1998-ban elfogadott Biodiverzitási Stratégia fókuszában a Biológiai Sokféleség Egyezmény megvalósítása áll, a 2006-ban elfogadott Közlemény a

2010-es cél elérésének eszközeit ismerteti, és prioritásokat ad. Az itt említett eszközök hazai megvalósításának helyzete külön kutatás tárgya lehet. Annyi bizonyos azonban, hogy a 2006-ban kiadott anyag nemzeti szintű megvalósítása minden európai országban még várat magára.

A nemzetközi és az európai rezsim implementációja, a hazai jogba való átültetése terén sok lépés történt. Magyarország teljesíti az egyezmény által meghatározott procedurális szabályokat, folyamatosan eleget tesz jelentési kötelezettségeinek. Az ország komplex természetiállapot-felmérése, a nemzeti biodiverzitás-monitorozó rendszer beindítása fontos lépése volt a rezsim implementációjának. Az Európai védelmi rezsim egyik legfontosabb eleme, a Natura 2000 rendszer kiépítése folyamatban van, a rendszer hatásossága jelen pillanatban még nem értékelhető.

A megkérdezett interjúalanyok véleménye szerint a biodiverzitási rezsim hazai implementációjának számos pozitív hozadéka van/lehet. Habár a hazai stratégia szektorintegrációja sikertelen, mégis a nemzetközi és az európai rezsim tárgyalási folyamatában való részvétel ösztönzi a szektorok közötti hazai együttműködést. A rezsim által biztosított nemzetközi fórumok elősegíthetik a biológiai sokféleség kérdéskörében a tisztánlátást. Mi a biológiai sokféleség környezeti, társadalmi, gazdasági szerepe és jelentősége? Hogyan lehet fenntartható módon gazdálkodni a biodiverzitással, hogy elmozduljunk a passzív természetvédelem felől a fenntartható használat felé?

Az új értékekről, paradigmaváltásról a különböző társadalmi csoportoknak diskurzust kell folytatniuk ahhoz, hogy a természetvédelemmel kapcsolatos hozzáállásuk és a döntéshozók szándékai is pozitívvá váljanak. A megkérdezettek közül többen hangsúlyozták, hogy a társadalomnak konszenzusra kellene jutni a védelem fontossága tekintetében. A társadalom széles körében elfogadott stratégia kell, rögzített alapértékekre van szükség, amit mindenki elfogad. Mások szerint vannak stratégiai elképzeléseink a természetvédelmet illetően, vannak prioritások, „csak ezeket nem tudjuk érvényesíteni a döntéshozatalban.”

A biodiverzitás hazai rezsimjének hatásosságáról átfogó elemzés eddig nem készült. Az Egyezmény hazai megvalósításának monitorozása a Nemzeti Biodiverzitás-monitorozó Rendszer kiépítésére korlátozódik, és nem terjed ki az Egyezményből fakadó célrendszer megvalósításának vizsgálatára.

Ennek egyik oka lehet, hogy a biodiverzitás védelmének – a környezetvédő szervezeteken kívül – nincsen erős lobbija a társadalomban és a gazdaságban. A biogazdák például még kevesen vannak (ha például a szomszédos Ausztriához viszonyítunk), a hagyományos üzleti lobbik viszont – legalábbis rövid távú szempontok alapján – inkább ellenérdekeltek a biológiai sokféleség megőrzésében. A biodiverzitás ügye nem kapott akkora publicitást itthon, mint például a klímaváltozás, és ezért azok a társadalmi szereplők (például a helyi önkormányzatok) sem tudtak megszerveződni, amelyeknek pedig po-

tenciálisan érdekük fűződné a helyi faj-, fajta- és ökoszisztéma-gazdagság fönntartásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arce, M. Daniel G. – Todd Sandler (2001): *Transnational Public Goods: Strategies and Institutions*. In *European Journal of Political Economy*. 17, 493–516.
- Avalle, Oscar A. (1994): The decision-making process from a developing country perspective. In Sjostedt, Gunnar – Spector, Bertram – Zartman, I. William (eds.): *Negotiating international regimes: Lessons learned from the United Nations Conference on Environment and Development*. London, Graham & Trotman, 135–147.
- Baquero, Rocío A. – Tellería, José Luis (2001): Species richness, rarity and endemism of European mammals: a biogeographical approach. In *Biodiversity and Conservation*. 10: 29–44.
- Bartha, Dénes (2000): *Red List. Threatened trees and bush species*. Sopron, Lövér Print.
- Bela Györgyi – Boda Zsolt – Pató Zsuzsanna (2008): *Magyarország a nemzetközi környezetpolitikában. Az éghajlat és a biológiai sokféleség védelme*. Budapest, L'Harmattan.
- Biermann, Frank – Klaus Dingwerth (2004): Global Environmental Change and the Nation State. In *Global Environmental Politics* 4(1), February 2004, 1–23.
- Boda Zsolt (2004): *Globális ököpolitika*. Budapest, Helikon.
- Boda Zsolt – Scheiring Gábor (2006): Zöld közpolitika-befolyásolás az Európai Unióban. In *Politikatudományi Szemle*. 4, 41–74.
- Bulla Miklós – Faragó Tibor – Nathon István (szerk.): (1992): *Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezet és Fejlődés Konferenciája. Tények és adatok*. Budapest, Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága.
- Breitmeier, Helmut – Oran Young – Michael Zürn (2006): *Analyzing international environmental regimes*. Cambridge, Mass., London, Eng.: The MIT Press.
- Czelnai, R. (1995): *Az Országos Meteorológiai Szolgálat 125 éve (1870–1995)*. Budapest, Országos Meteorológiai Szolgálat.
- DeSombre, Elisabeth (2002): *The global environment and world politics*. London – New York, Continuum.
- Dunleavy, Patrick – Brendan O'Leary (1987): *Theories of the state*. Basingstoke, MacMillan.
- Faragó, T., Z. – Iványi et al. (szerk.) (1990): *Az éghajlat változákonysága: okok, folyamatok, regionális hatások különös tekintettel a lehetséges társadalmi-gazdasági következményekre, a nemzetközi együttműködésből adódó feladatokra*. Budapest, Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Országos Meteorológiai Szolgálat.
- Faragó Tibor – Nagy Boldizsár. (szerk.) (2005): *Ratification and Implementation of International Environmental and Nature Conservation Agreements in Hungary*. Budapest, Ministry for Environmental Protection and Water Management, ELTE ÁJK.
- Faragó Tibor – Pálvölgyi Tamás (szerk.) (1992): *Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Keretegyezménye az Éghajlatváltozásról*. Budapest, Az ENSZ Környezet és Fejlődés Konferenciájának Magyar Nemzeti Bizottsága.

- Haas, Peter M. (1992): Introduction: Epistemic communities and international policy cooperation. In *International Organization*. 46(1), Winter, 1–35.
- Hill, Michael (1997): *The policy process in the modern state*. Prentice Hall.
- Horváth Ferenc – Kovács-Láng Edit. et al. (2003): *The Analysis and Evaluation of Our Natural Areas of European Significance*. Vácrátót, Ecological and Botanic Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences.
- Lesi M. – G. Pál (2004): *Az üvegházhatású gázok kibocsátásának szabályozása, és a szabályozás hatása a villamosenergia termelő vállalatokra Magyarországon*. Gazdálkodásudományi Kar, Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- March, J. G. (2006): The Myth of Rationality. In *Interdisciplinary Yearbook of Business Ethics*. 1, 17–30.
- Mezősi András (2007): *A 2005 és a 2006-os európai és magyar EU-ETS kibocsátási adatok elemzése*. Budapest, REKK.
- Oye, Kenneth A. (1986): Explaining Cooperation Under Anarchy. In K. A. Oye (szerk.): *Cooperation Under Anarchy*. Princeton – N. J., Princeton University Press, 1–24.
- Le Prestre, Philippe (1989): *The World Bank and the Environmental Challenge*. London, Associated University Presses.
- Pató, Zsuzsanna (2006): *Participation at the periphery: Central and Eastern European countries in the climate change regime*. (PhD Dissertation) Central European University, Budapest.
- Rijberman, Frank – Faragó Tibor – Szerdahelyi György – Poós M. – Gupta Joyeeta (szerk.) (1994): *Energy use and carbon-dioxide emissions in Hungary and in the Netherlands: Estimates, comparisons, scenarios*. Budapest, Interministerial Committee on Sustainable Development.
- Ruggie, John Gerard (1998): *Constructing the world polity: Essays on international institutionalization*. New York, Routledge.
- J. B. Skjaereth (2004): *International Regimes and Norway's Environmental Policy*. Ashgate Publishing Ltd.
- Sprinz, Detlef – Taplani Vaahtoranta (1994): The interest-based explanation of international environmental policy. In *International Organization*. 48(1), 77–105.
- Strange, Susan (1982): Cave! Hic dragons. A critique of regime theory. In *International Organization*. 36(2): 479–96.
- Tóth F. L. – É. Hizsnyik (2001): Catching up with the International Bandwagon: The Management of Global Environmental Risks in Hungary. In *Learning to Manage Global Environmental Risks*. S. L. Group, Cambridge, MA, MIT Press. 1.
- Underdal, Arild (2000): Conceptual framework: Modelling supply and demand for environmental regulation. In Arild Underdal – Kenneth Hanf (szerk.): *International Environmental Agreements and Domestic Politics: The Case of Acid Rain*. Aldershot, Ashgate, 49–86.
- Varga Zoltán (1995): Geographical Patterns of Biodiversity in the Palearctic and in the Carpathian Basin. In *Acta Zoologica Hungarica*. 41: 71–92.
- Yamin, Farhana (1998): The Kyoto Protocol: Origins, assessment and future challenges. In *Review of European Community and International Environmental Law*. 113–27.

JEGYZETEK

- ¹ A kutatási eredmények részletes bemutatását könyvünkben találhatják meg az érdeklődők (Bela–Boda–Pató, 2008).
- ² Hill (1997: 111) úgy fogalmaz, hogy a pártok elsősorban azokban a kérdésekben aktivizálódnak, amelyek jelentős újraelosztási hatással járnak. A globális környezeti rezsimekben való részvétel kérdése nem ezek közé tartozik.
- ³ A „zöld lobbí” fogalmi problémáiról lásd Boda–Scheiring (2006).
- ⁴ Az Európai Közösség már 1991-ben bejelentette – a legtöbb OECD-országhoz hasonlóan –, hogy önként vállalja, hogy 2000-re nem lépi túl az 1990-es CO₂ kibocsátási szintjét.
- ⁵ Magyarország és az EK 1991-ben a csatlakozásig szóló megállapodást írtak alá, hazánk 1994-ben tagságért folyamodott és 1998-ban megkezdte a jogharmonizációt.
- ⁶ Szili Katalin, delegációvezető hozzászólása a COP2 Magasszintű Ülésszakán.
- ⁷ Ezek a mechanizmusok (kibocsátási jogok kereskedelme, együttes végrehajtás és tiszta fejlesztési mechanizmus) a hazai kibocsátáscsökkentés mellett lehetőséget nyújtanak nemzetközi együttműködés keretében végrehajtott csökkentésekre is. Ennek értelmében amennyiben egy ország külföldön olcsóbban képes ugyanolyan mértékű üvegházgáz kibocsátás csökkentésére, a csökkentést (vagy annak egy részét) saját kötelezettsége terhére számolhatja el.
- ⁸ Bár már 2000-ben elkészült az ország első klímastratégiája, de a címén kívül nem tartalmazott stratégiát, hanem egy majdani stratégiának az elveit, és az elkészítéséhez szükséges kormányzati lépéseket részletezte (2206/2000 [IX. 13.] kormányhatározat).
- ⁹ 2045/2003 (III. 27.) kormányhatározat; 2003/87/EC.
- ¹⁰ Az amszterdami CO₂ tőzsde (ECX), a skandináv áramtőzsde (Nordpool), a francia áramtőzsde (Powernext), a német áramtőzsde (EEX) és az osztrák áramtőzsde (EXAA).